

فصلنامه علمی پژوهش‌نامه فقه و علوم اسلامی
مقاله پژوهشی، دوره ۱، شماره ۱، تابستان ۱۴۰۱، صفحات ۹۳ تا ۱۰۸
تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۱/۲۳ - تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۶/۱۲

مبانی دینی حکم سلاح‌های کشتار جمعی از دیدگاه حضرت آیت‌الله العظمی خامنه‌ای (مدظله‌العالی)

| محمدجواد هاشمی* | دانش آموخته سطح چهار حوزه و استاد حوزه علمیه

چکیده

براساس دیدگاه مقام معظم رهبری تولید، انباشت و کاربرد سلاح‌های کشتار جمعی حرام است. این فتوا به روش تحلیلی - توصیفی و استخراج مؤلفه‌های سلاح‌های کشتار جمعی و بررسی آن مؤلفه‌ها در منابع دینی به دست آمده و فتوایی فقهی و برآمده از اجتهاد در منابع دینی می‌باشد. برای سلاح‌های کشتار جمعی چهار مؤلفه استخراج شده است که هر چهار مؤلفه براساس منابع دینی ممنوع می‌باشد و در نهایت جمع این چهار مؤلفه که سلاح‌های کشتار جمعی را شکل می‌دهند نیز به لحاظ دینی ممنوع و حرام هستند. واژگان کلیدی: سلاح، خامنه‌ای، جنگ، کشتار جمعی، حکم.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

مقدمه

مسلمانان آنگاه که درصدد بررسی موضوعی از نگاه دین برمی‌آیند، در واقع به دنبال کشف نظر شارع مقدس در آن حوزه هستند. تأیید یا رد (مجاز یا غیرمجاز) واجب یا حرام دانستن موضوع از سوی شارع مقدس، نقش محوری در نحوه جهت‌گیری و کاربری آن موضوعات در مقام نظر خواهد داشت. به مسأله جنگ‌افزارها در جنگ یا دفاع از دو منظر می‌توان نگرست، نخست آنکه از دیدگاه اسلام به هنگام جنگ یا دفاع از چه سلاح‌هایی می‌توان استفاده کرد؟ با توجه به اینکه عموم ادوات و جنگ‌افزارها در مقوله مباحات قرار دارند، احصای تک‌تک آن‌ها و بیان حکم آن ضروری به نظر نمی‌رسد. بنابراین این نگرش از موضوع پژوهش خارج می‌شود.

نگاه دیگر آنکه: با توجه به گسترده بودن حیطه مباحات، مسأله را به گونه‌ای طرح کنیم که از حوزه مباحات خارج شود. در این نگرش مسأله اساسی این است که در منازعات مسلحانه مسلمانان از چه جنگ‌افزارهایی نمی‌توانند استفاده نمایند؟ و چرا؟

این مقاله با رویکرد دوم حکم جنگ‌افزارهای کشتارجمعی را مورد بررسی قرار داده و نظر مقام معظم رهبری (مدظله‌العالی) را بیان می‌دارد و درصدد دستیابی به مبانی آن حکم است.

یکی از اندیشمندان معاصر که تأثیرگذاری شگرف در دنیای اسلام و عالم بشریت دارد، حضرت آیت‌الله خامنه‌ای (مدظله‌العالی) هستند. بررسی دیدگاه‌های معظم‌له در حوزه سلاح‌های کشتارجمعی از آن رو اهمیت می‌یابد که نخست: ایشان فقیه، اسلام‌شناس و رهبر جهان تشیع می‌باشند و دیدگاه‌های ایشان مبتنی بر مبانی دین اسلام است. دوماً: دیدگاه ایشان برگرفته از جهان‌بینی و منظومه فکری ایشان می‌باشد (و تک‌گزاره‌ای، غیرمرتبط با دیگر دیدگاه‌ها تلقی نمی‌شود). سوماً: دیدگاه‌های ایشان دیدگاه‌های تئوریک و نظری محض به‌شمار نمی‌رود که امکان کاربرد عملی نداشته باشد و یا امکان عملی بعیده داشته باشد. بلکه این دیدگاه‌ها علاوه بر توجه به ابعاد نظری، توجه به ابعاد عملی نیز خواهند داشت. چهارماً: با توجه به جایگاه رهبری و زعامت حضرت آیت‌الله خامنه‌ای (مدظله‌العالی) دیدگاه‌های ایشان دارای ابعاد سیاست‌گذاری، تقنین و تصمیم‌گیری در حوزه‌های کلان اجرایی می‌باشد. پنجماً: ایشان فرماندهی کل قوا را برعهده داشته و به‌طور خاص فرمانده نیروهای مسلح در جمهوری اسلامی ایران هستند. بنابراین این پژوهش، پژوهشی مهم و تأثیرگذار خواهد بود که با روش تحلیلی - اجتهادی و با هدف دستیابی به منظومه فکری حضرت آیت‌الله خامنه‌ای (مدظله‌العالی) درخصوص مبانی حکم سلاح‌های کشتارجمعی انجام می‌پذیرد.

اهمیت و ضرورت بحث

کشور جمهوری اسلامی ایران در ۱۳۵۹/۱۰/۲۳ از سوی کشور متجاوز عراق مورد حمله سلاح‌های شیمیایی قرار گرفت، ولی هرگز در هشت سال دفاع مقدس (با وجود متجاوز دانستن کشور عراق) در مقابله با رژیم بعث عراقی از سلاح‌های کشتار جمعی استفاده نکرد.

از سال ۲۰۰۲/۱۳۸۰ کشور ایران متهم به تولید سلاح‌های کشتار جمعی شد و برنامه اتمی ایران به موضوعی مناقشه‌بار و استراتژیک در زمینه روابط بین‌الملل کشور تبدیل شد و این کشور به اتهام درنظر داشتن تولید سلاح‌های هسته‌ای مورد تحریم‌های سنگین قرار گرفت و بازرسی‌های سخت‌گیرانه از سوی آژانس انرژی اتمی وضع شد. دستیابی به فناوری‌های هسته‌ای، بهانه‌ای برای صدور قطعنامه‌های متعدد شورای امنیت سازمان ملل گردید و فضای افکار عمومی جهان را به سوی مذموم بودن اقدامات کشور جمهوری اسلامی ایران در دستیابی فناوری‌های هسته‌ای سوق داده شد. به‌گونه‌ای که کشور برای مدتی محدود و رفع برخی اتهام‌ها در سال ۱۳۸۳، تمام فعالیت‌های هسته‌ای خود را به‌صورت داوطلبانه به حالت تعلیق درآورد، ولی باز هم شاهد تحریم‌های متعدد و بهانه‌جویی‌های دیگر از سوی کشور ایالات متحده آمریکا و برخی همپیمانانش شد.

وقایع یازده سپتامبر سال ۲۰۰۱ دستاویز دیگری شد برای مقابله با اسلام‌گروی انسان‌های جهان و ارائه تصویری خشن از مسلمانان، ایالات متحده، برای دستیابی به اهداف خود از تمامی ظرفیت‌های سیاسی و فرهنگی استفاده کردند. هالیوود تمام تلاش خود را برای معرفی خشونت‌گرایی مسلمانان به‌کار بست و فیلم‌های سینمایی متعددی در این خصوص تولید نمود.

امروزه فناوری‌های هسته‌ای از جمله فناوری‌های ضروری برای آدمیان است. این فناوری کاربردهای متعددی در سوخت (جایگزین منابع محدود نفتی)، پزشکی (تشخیص بیماری‌ها و تولید دارو) کشاورزی، نیروگاه‌ها، تولید پیل‌های برق هسته‌ای و هزاران کاربرد دیگر دارد. از این‌رو مطالعه و پژوهش در حوزه هسته‌ای و دستیابی به فناوری امری اجتناب‌ناپذیر می‌باشد.

ولی فناوری هسته‌ای می‌تواند ابعاد نظامی نیز داشته باشد و منجر به تولید سلاح‌های هسته‌ای شود. بنابراین اتهام تولید سلاح‌های کشتار جمعی و خشونت طلب بودن مسلمانان باقی است. برای دفع و رفع این اتهام، نیاز به معرفی اسلام و نظر اسلام در خصوص تولید سلاح‌های هسته‌ای می‌باشد. در این زمینه مقام معظم رهبری حضرت آیت‌الله خامنه‌ای (مدظله) فتوای تاریخی صادر کرده و ابراز داشتند که تولید سلاح‌های کشتار جمعی از دیدگاه اسلام حرام و ممنوع دانسته شده است.

با شنیدن این فتوا ابهاماتی مطرح شد، یکی از آن ابهامات این بود که ممکن است این فتوا فتوایی صرفاً سیاسی و موقت باشد تا رفع توهم از اقدامات هسته‌ای کشورمان گردد؟! و یا اینکه آیا این فتوا

دارای مبانی فقهی است؟! در صورت مثبت بودن پاسخ، مبانی آن کدام‌اند؟ آیا نظر (حقیقی) اسلام مخالفت با سلاح‌های کشتار جمعی است؟

در این مقاله سعی شده است به بررسی مبانی دینی فتوای مقام معظم رهبری (مدظله العالی) در خصوص تحریم سلاح‌های کشتار جمعی بپردازیم.

روش‌شناسی بحث

«سلاح‌های کشتار جمعی» مفهومی جدید است که در بستر تاریخ و در فرایند پژوهش‌های نظامی به وجود آمده‌اند و دارای تعریف خاصی در اصطلاح نظامی هستند. از این نظر که «سلاح‌های کشتار جمعی» از سلاح‌های نوین هستند، به دست آوردن پیشینه آن با همین اصطلاح در ادبیات دینی امری نارواست؛ ولیکن از آنجا که سلاح‌های کشتار جمعی مرکب از مؤلفه‌هایی می‌باشد برای دستیابی به حکم شرعی، نخست مؤلفه‌های سلاح کشتار جمعی احصاء شده و سپس با به دست آوردن آن مؤلفه‌ها، به بررسی منابع دینی در خصوص آن مؤلفه‌ها خواهیم پرداخت. مبانی استحصال شده از منابع دینی منبع استنباط حکم شرعی خواهند بود.

تعریف سلاح‌های کشتار جمعی

برای سلاح‌های کشتار جمعی تعاریف متعددی ذکر شده است که بررسی آن‌ها موضوع این مقاله نیست، از این رو پژوهشگران محترم را به منابع تفصیلی^۱ در این حوزه ارجاع می‌دهیم. در این مقاله از تعریف ذیل برای سلاح‌های کشتار جمعی استفاده شده است:

«سلاح‌های کشتار جمعی، سلاح‌هایی هستند که هنگام به‌کارگیری آن‌ها برای اهداف نظامی و کشتار گروهی انسان‌ها به غیرنظامیان هم آسیب وارد می‌کنند و یا موجب تخریب و تغییر محیط زیست می‌شوند و این آسیب رساندن و تغییر محیط زیست برگشت‌ناپذیر است (به وضع اولیه برنمی‌گردد)» (هاشمی، ۱۳۹۷: ۱۶۸).

به بیان دیگر:

«سلاح‌های کشتار جمعی سلاح‌هایی هستند که به صورت مستقیم یا غیرمستقیم از راه تخریب محیط زیست یا تخریب سازه‌های ساخت بشر به گروه‌های انسانی آسیب می‌رسانند و این آسیب رساندن برگشت‌ناپذیر است (قابل ترمیم و بهبود به وضع اولیه نیست) یا به کشتار گروهی انسان‌ها منجر می‌شوند و نمی‌توان در کاربرد این سلاح‌ها و آسیب‌رسانی آن‌ها میان نظامیان و غیرنظامیان تفکیک کرد؛ به گونه‌ای که هرگاه از این سلاح‌ها استفاده می‌شود در کنار نظامیان، شمار بسیاری از غیرنظامیان هم دچار کشتار و یا آسیب می‌شوند» (هاشمی، ۱۳۹۷: ۱۶۸).

نظر آیت‌الله خامنه‌ای در خصوص سلاح‌های کشتار جمعی

مقام معظم رهبری در سخنرانی‌های متعدد و برخی پیام‌ها نظر خود را در خصوص سلاح‌های کشتار جمعی بیان کرده‌اند:

یکی از مواضعی که رهبری نظر خود را در این موضوع بیان نموده‌اند، در پیامی است که معظم‌له به نخستین کنفرانس بین‌المللی خلع سلاح هسته‌ای و عدم اشاعه صادر فرمودند:

«به اعتقاد ما، افزون بر سلاح هسته‌ای، دیگر انواع سلاح‌های کشتار جمعی، نظیر سلاح شیمیایی و سلاح میکروبی نیز تهدیدی جدی علیه بشریت تلقی می‌شوند. ملت ایران که خود قربانی کاربرد سلاح شیمیایی است، بیش از دیگر ملت‌ها خطر تولید و انباشت این‌گونه سلاح‌ها را حس می‌کند و آماده است همه امکانات خود را در مسیر مقابله با آن قرار دهد. ما کاربرد این سلاح‌ها را حرام و تلاش برای مصونیت بخشیدن ابناء بشر از این بلای بزرگ را وظیفه همگان می‌دانیم»

«جمهوری اسلامی ایران استفاده از سلاح هسته‌ای و شیمیایی و نظائر آن را گناهی بزرگ و نابخشودنی می‌داند» (آیت‌الله خامنه‌ای، بیانات، ۱۳۹۸/۰۱/۲۸).

«واقعاً سلاح هسته‌ای به صرفه ما نیست؛ علاوه بر اینکه از لحاظ فکری و نظری و فقهی، ما این کار را خلاف می‌دانیم و این حرکت را حرکت خلافی می‌دانیم. ما استفاده از این تسلیحات را گناه بزرگ می‌دانیم و نگهداشتنش را یک کار بی‌بهره پُر ضرر پُر خطر می‌دانیم و هرگز دنبالش هم نمی‌رویم» (آیت‌الله خامنه‌ای، بیانات، ۱۳۹۰/۱۲/۰۳).

بررسی مؤلفه‌های سلاح‌های کشتار جمعی

بر اساس تعریف ارائه شده برای سلاح‌های کشتار جمعی، هر جنگ‌افزاری که بخواهد در مقوله سلاح‌های کشتار جمعی قرار گیرد، باید دارای مؤلفه‌های زیر باشد: ۱. جمع میان نظامیان و غیرنظامیان؛ یعنی به هنگام کاربست آن جنگ‌افزار، امکان تفکیک آسیب‌رسانی میان نظامیان و غیرنظامیان وجود نداشته باشد و هرگاه از این نوع سلاح‌ها استفاده می‌شود، تفاوتی میان مداخلین در جنگ و غیرمداخلین/نظامیان و غیرنظامیان/رزمندگان در جبهه با کودکان یا سالخورده‌گان در منزل نتوان ایجاد کرد، بلکه همگان در معرض آسیب و کشتار قرار دارند. ۲. تخریب محیط زیست؛ ممکن است کاربست برخی جنگ‌افزارها مستقیماً به کشتار یا آسیب‌رسانی عمومی نینجامد، بلکه به طور غیرمستقیم و از طریق تخریب محیط زیست منجر به کشتار یا آسیب عمومی شود. ۳. ایجاد کشتار و تخریب گسترده؛ دامنه کشتار یا تخریب در این‌گونه سلاح‌ها گسترده بوده و محدود به یک نقطه خاص نیست (نقطه‌زن نیستند) و در شعاع گسترده آسیب به محیط زیست رسانده و یا آدمیان را دچار آسیب و یا مرگ می‌کند ۴. جبران‌ناپذیر بودن آن. پیامدهای کاربست این‌گونه از سلاح‌ها

به گونه‌ای است که خسارت‌های آن قابل جبران نیست. برخی مصادیق غیرقابل جبران بودن عبارت‌اند از، از بین بردن حیات آدمیان، نقص عضو، تغییرات ژنتیکی، تخریب دائمی محیط زیست به گونه‌ای که نسلی که دچار حمله توسط سلاح‌های کشتار جمعی شده‌اند، امکان برخورداری از محیط زیست سالم را از دست خواهند داد، آسیب رساندن به نسل‌های آتی آدمیان و ...

بررسی مؤلفه‌های سلاح‌های کشتار جمعی در منابع دینی

حرمت سلاح‌های کشتار جمعی منطبق بر فطرت و عقل آدمیان است، عقل و فطرت هر انسانی قتل بی‌جهت بی‌گناهان را و غیرمداخلین در منازعات مسلحانه و یا غیرقادرین به نزاع مسلحانه را مردود دانسته و فطرت آن‌ها این امر را غیرملائم با طبع انسان می‌داند. وقتی که عقل کاربست سلاح‌های کشتار جمعی را ناروا دانست، بالطبع تولید به منظور انباشت نیز بی‌فایده خواهد بود. از این رو مقام معظم رهبری در خصوص سلاح‌های کشتار جمعی می‌فرماید: «نگهداشتنش را یک کار بیهوده پُر ضرر پُر خطر می‌دانیم و هرگز دنبالش هم نمی‌رویم» (آیت‌الله خامنه‌ای، بیانات، ۱۳۹۰/۱۲/۰۳).

الف - جمع میان نظامیان و غیرنظامیان

مقام معظم رهبری در پیام به نخستین کنفرانس خلع سلاح هسته‌ای و عدم اشاعه، به بیان مؤلفه جمع میان نظامیان و غیرنظامیان پرداخته و بر این باورند که جنگ‌افزارهای هسته‌ای (که یکی از مصادیق سلاح‌های کشتار جمعی به‌شمار می‌آیند و نخستین بار توسط کشور ایالات متحده و به‌سوی مردم هیروشیما و ناکازاکی مورد استفاده قرار گرفت) به تمامی ملت آسیب رسانده و نظامی و غیرنظامی، زن و مرد کهنسال و خردسال همگی دچار کشتار یا آسیب شده‌اند. بنابراین یکی از مؤلفه‌های سلاح‌های کشتار جمعی جمع/عدم تفکیک میان نظامیان و غیرنظامیان است.

«از زمانی که انفجار نخستین جنگ‌افزارهای هسته‌ای توسط دولت ایالات متحده در هیروشیما و ناکازاکی فاجعه‌ای انسانی با ابعاد بی‌سابقه در تاریخ آفرید و امنیت بشری را با تهدیدی عظیم مواجه ساخت، ضرورت نابودی کامل این سلاح‌ها مورد اجماع قاطع جامعه جهانی قرار داشته است. استفاده از سلاح هسته‌ای نه تنها به کشتار و تخریب گسترده منجر شد؛ بلکه میان همه ملت، نظامی و غیرنظامی، کوچک و بزرگ، زن و مرد و کهنسال و خردسال تمایزی قائل نشد و آثار ضدبشری آن مرزهای سیاسی و جغرافیایی را درنوردید؛ حتی به نسل‌های بعدی نیز خسارت‌های جبران‌ناپذیر وارد کرد؛ بنابراین هرگونه استفاده و حتی تهدید به استفاده از این سلاح، نقض جدی مسلم‌ترین قواعد بشردوستانه و مصداق بارز جنایت جنگی به‌شمار می‌آید» (آیت‌الله خامنه‌ای، مکتوبات، ۸۹/۱/۲۸).

خداوند در قرآن کریم می‌فرماید:

«وَقَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ الَّذِينَ يقاتِلُونَكُمْ وَلَا تَعْتَدُوا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ» (بقره، ۱۹۰)؛
و در راه خدا، با کسانی که با شما می‌جنگند، نبرد کنید و از حدّ تجاوز ننمائید، که خدا تعدی‌کنندگان را دوست نمی‌دارد.

مفسران در تفسیر این آیه معتقدند: جمله «الَّذِينَ يقاتِلُونَكُمْ» به‌صراحت بیان می‌دارد که مقاتله با کسانی جایز است که دست به اسلحه می‌برند؛ و یا در تفسیر این بخش از آیه ۱۲۳ سوره توبه «قاتلوا الَّذِينَ يَلُونَكُمْ» می‌گویند: «آن دشمنی که سینه به سینه ما با ما می‌جنگد» (آیت‌الله خامنه‌ای، بیانات، ۱۳۵۸/۰۷/۳۰). بنابراین هرگز غیرنظامیان به‌ویژه زنان و کودکان نباید مورد تهاجم واقع شوند؛ زیرا آن‌ها به مقاتله بر نخواستند. از این رو، مصونیت دارند (مکارم‌شیرازی، ۱۳۷۵). اصولاً وقتی که جنگ برای خدا و در راه خدا باشد، نباید در آن هیچ‌گونه تعدی و تجاوز باشد. درست به همین دلیل است که در جنگ‌های اسلامی (برخلاف جنگ‌های عصر ما)، رعایت اصول اخلاقی فراوانی توصیه شده است، برای نمونه افرادی که سلاح به زمین بگذارند، کسانی که توانایی جنگ را از دست داده‌اند یا اصولاً قدرت جنگ ندارند، همچون مجروحان، پیرمردان، زنان و کودکان نباید مورد تعدی قرار بگیرند. باغستان‌ها و گیاهان و زراعت‌ها را نباید از بین ببرند و از مواد سمی برای زهرآلود کردن آب‌های آشامیدنی دشمن (جنگ شیمیایی و میکروبی) نباید استفاده کنند (مکارم‌شیرازی، ۱۳۷۵، ۱۹/۲-۲۰) صاحب مجمع‌البیان در تفسیر آیه ۱۹۰ سوره بقره دو وجه را بیان می‌کند:

۱. فقط با کسانی نبرد کنید که مأمور به جنگ با آن‌ها شده‌اید و به جنگ دیگران نروید؛

۲. با کسانی که با شما سرجنگ دارند، بجنگید و از این مورد تجاوز نکنید و با کسانی نجنگید که با شما کاری ندارند (طبرسی، ۱۳۶۰: ۲۳۱/۲).

شریف لاهیجی این آیه را چنین تفسیر می‌کند: مقاتله با کسانی تجویز شده است که صلاحیت قتال دارند و آن‌ها مردان جوان هستند؛ او زنان، کودکان، پیران و... را استثنا می‌کند (لاهیجی، ۱۳۷۳: ۱/۱۷۷). در قوانین اسلامی نه‌تنها کشتار کودکان، زنان، کهن‌سالان و... منع شده است؛ بلکه در بخشی از سال آدمیان را از مطلق کشتار منع کرده است و تفاوتی میان نظامیان و غیرنظامیان در منع کشتار قائل نیست.

«إِنَّ عِدَّةَ الشُّهُورِ عِنْدَ اللَّهِ اثْنَا عَشَرَ شَهْرًا فِي كِتَابِ اللَّهِ يَوْمَ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ مِنْهَا أَرْبَعَةٌ حُرْمٌ ذَلِكَ الدِّينُ الْقِيمُ فَلَا تَظْلِمُوا فِيهِنَّ أَنْفُسَكُمْ» (توبه: ۳۶).

اسلام با این قانون می‌خواهد آدیان را به صلح و آشتی برساند و فرصتی برای تأمل فراهم کند و مزه زندگی در فضای نبود جنگ را به حامیان جنگ بچشانند و انسان‌ها را به صلح و دوستی برساند. امیرالمؤمنین حضرت علی (علیه‌السلام) پیش از شروع جنگ صفین به لشکریانش دستور جامعی می‌دهد:

لَا تَقَاتِلُوهُمْ حَتَّى يَبْدُؤَكُمْ، فَإِنَّكُمْ بِحَمْدِ اللَّهِ عَلَى حُجَّةٍ، وَ تَرَكُّكُمْ إِيَّاهُمْ حَتَّى يَبْدُؤَكُمْ حُجَّةً أُخْرَى لَكُمْ عَلَيْهِمْ؛ فَإِذَا كَانَتْ الْهَزِيمَةُ بِإِذْنِ اللَّهِ فَلَا تَقْتُلُوا مُدْبِرًا وَلَا تُصِيبُوا مُعَوَّرًا وَلَا تُجْهِزُوا عَلَى جَرِيحٍ، وَلَا تَهَيِّجُوا النِّسَاءَ بِأَذَى وَإِنْ شَتَمْنَ أَعْرَاضَكُمْ وَ سَبَبْنَ أُمَّرَاءَكُمْ ... (نهج البلاغه، نامه ۱۴).

«با آن‌ها نجنگید تا جنگ را آغاز کنند، چه اینکه شما بحمدالله (برای حقانیت خود) حجت و دلیل دارید و وا گذاشتن آن‌ها تا نبرد را آغاز کنند، حجت دیگری است به سود شما و بر زیان آنان، آنگاه که به اذن خدا آنان را شکست دادید، فراریان را نکشید و بر ناتوان‌ها ضربه نزنید و مجروحان را به قتل نرسانید و با اذیت و آزار، زنان را به هیجان نیاورید، هرچند به شما دشنام دهند و به سرانتان ناسزا گویند».

از امام صادق (ع) نقل شده که پیامبر اکرم (ص) از کشتن زنان، کسانی که به جنگ بر نخواستند (غیرنظامیان)، نابینایان، کهن سالان، مجانین و کودکان نهی می‌کردند (عاملی، ۱۴۰۹: ۶۴).^۱ منابع اهل سنت نیز مملو از منع جمع میان نظامیان و غیرنظامیان است و اعمال زیر در آن‌ها ممنوع است: «کشتن افراد غیرمباشر در جنگ. فقط کسانی مباشر در جنگ هستند که توان جسمی برای جنگیدن داشته باشند (المقاتل من له بنیه للقتال)، اما کودکان، زنان، خادمان، و بردگانی که همراه اربابان خود هستند و هنوز به شکل عملی وارد جنگ نشده‌اند، نابینایان، راهبان، زاهدان، سال‌خوردگان، کسانی که توان جنگیدن ندارند، دیوانگان و مجانین، مقاتل نیستند» (حمیدالله، ۱۳۸۶: ۲۳۲). در برخی دیگر از منابع اهل سنت این موارد نیز ممنوع است: «کشتن دهقانان، هنگامی که نمی‌جنگند و نتیجه جنگ برای آن‌ها تفاوتی ندارد و تعرض به کسبه، بازرگانان و خدمه و امثال آن‌ها تا زمانی که در جنگ فعال نیستند» (حمیدالله، ۱۳۸۶: ۲۳۴). «ما ددمنشی و جنایات فجیع و بی‌نظیر ... نسبت به مردم - ویران کردن خانه‌ها، کشتن کودکان، کشتن پیرمرد مریض معلول ...، آواره کردن هزاران فلسطینی از خانه‌های خود - زشت می‌شماریم و محکوم می‌کنیم و بر مرتکبان این جنایت و بر امریکا - که از این مرتکبان حمایت می‌کند - لعنت می‌فرستیم» (آیت‌الله خامنه‌ای، بیانات، ۱۳۸۳/۰۳/۱۴).

ب- تخریب محیط زیست

حضرت آیت‌الله خامنه‌ای (مدظله‌العالی) بر اهمیت محیط زیست تأکید کرده و معتقدند که زمین و محیط زیست متعلق به همه است. اختصاصی به نسل خاصی ندارد و نباید در محیط زیست اهلاک حرث و اهلاک نسل اتفاق بیفتد: «نظر اسلام نسبت به زمین و آنچه در زمین است، یک‌جا قرآن می‌فرماید: وَ الْأَرْضَ وَضَعَهَا لِلْأَنَامِ. زمین را یعنی این کره ارضی را برای انسان‌ها آفریدیم، مال همه است. متعلق به بعضی نیست. بعضی حق بیشتری از بعضی دیگری ندارند. متعلق به نسلی دون نسلی نیست؛ امروز متعلق به شما است. فردا متعلق به فرزندان شما، به نوه‌های شما و به دودمان شما تا آخر. در همه‌جای سطح کره زمین این جور است. خلقت زمین مال انسان‌ها می‌باشد. متعلق به آن‌ها است. در یک آیه دیگر می‌فرماید: خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا؛ همه آنچه در زمین است و متعلق به زمین می‌باشد، برای شما انسان‌ها آفریده شده است؛ بنابراین چون مال خودتان می‌باشد، به نفع شما است، متعلق به شما می‌باشد، نباید تخریبش کنید» (آیت‌الله خامنه‌ای، بیانات، ۹۳/۱۲/۱۷).

در جای دیگری چنین بیان می‌کنند:

«این قدرت‌ها توان هسته‌ای ضعیف‌شده را در جنگ ده، دوازده سال پیش که با عراق داشتند به کار بردند، در همین حوادث هم از آن استفاده کردند ... که مایه قطع نسل و حرث شد؛ یهلک الحرث و النسل واللّه لایحب الفساد» (آیت‌الله خامنه‌ای، بیانات، ۱۳۸۳/۴/۱).

معظم‌له درخصوص جهت‌دهی به علوم و نحوه مواجهه با دانش جدید و فناوری‌های پیشرفته می‌فرمایند: «امروز ما به‌واسطه پیشرفت‌های علمی کشور، می‌توانیم برخی از پیچیده‌ترین و پیشرفته‌ترین فناوری‌های دنیا را بسازیم که مایه افتخار است؛ اما این پیشرفت‌ها قبلاً به‌وسیله دانشمندان دیگر کشورها به‌دست آمده است؛ بنابراین باید به‌دنبال تولید محصولات جدید علمی باشیم که دانش بشری تاکنون نتوانسته است آن‌ها را به‌دست آورد و آثار مخربی هم برای بشریت نداشته باشند».

ایشان در همین خصوص به دانش هسته‌ای به‌عنوان یکی از پیشرفت‌های مهم و پیچیده علمی بشریت اشاره می‌کنند: «این دانش، با وجود اهمیت زیادی که دارد؛ اما زمینه‌ساز تولید سلاح مخرب اتمی شده که صددرصد بر ضد بشریت است» (آیت‌الله خامنه‌ای، بیانات، ۹۳/۳/۱۹).

«کشتن کودکان، تخریب خانه‌ها و نابود کردن زیر بناها و ثروت‌های ملی یک کشور، جنایتی بزرگ است» (آیت‌الله خامنه‌ای، بیانات، ۱۳۹۴/۰۱/۲۰).

براساس آیات قرآن کریم خداوند آبادانی زمین را به انسان‌ها واگذار کرده و فرموده است: «وَأَسْتَعْمِرْكُمْ فِيهَا» (هود، ۶۱) و آبادی آن را به شما واگذاشت؛ «وَإِذَا تَوَلَّى سَعَى فِي الْأَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا وَ يَهْلِكَ الْحَرْثَ وَالنَّسْلَ وَاللَّهُ لَا يَحِبُّ الْفُسَادَ» (بقره: ۱۰۵). هنگامی که روی برمی‌گردانند (و از نزد تو خارج می‌شوند)، در راه فساد در زمین، کوشش می‌کنند و زراعت‌ها و چهارپایان را نابود می‌سازند (با اینکه می‌دانند) خدا فساد را دوست نمی‌دارد.

به‌کارگیری سلاح‌های کشتار جمعی موجب فساد زمین و افساد در آن می‌شود. در روایت منقول از امام علی (علیه‌السلام) نابودی زمین و نباتات و جانداران از روی ظلم (انسان‌ها) و سوء سریرت (انسان) افساد است (کلینی، ۱۴۰۷: ۲۸۹).

وَلْيَكُنْ نَظْرُكَ فِي عِمَارَةِ الْأَرْضِ أَلْبَغَ مِنْ نَظْرِكَ فِي اسْتِجْلَابِ الْخَرَاجِ، لِأَنَّ ذَلِكَ لَا يَدْرِكُ إِلَّا بِالْعِمَارَةِ... (نهج‌البلاغه، نامه ۵۳). اهتمام تو به آباد کردن زمین، بیش از همت گماردن تو، به جمع درآمد باشد.

برخی اندیشمندان همچون آیت‌الله جوادی آملی با استناد به حدیثی از نبی مکرم اسلام حفظ محیط زیست را امری مقدس می‌داند و چنین می‌نگارد: «من اماط عن طريق المسلمین ما یوذیهم، کتب الله له اجر قراءه اربع ماه آیه، کل حرف بعشر حسنات» (مجلسی، ۵۰/۷۵) هرکس از راه مسلمانان، چیزی را که موجب آزار رهگذر است برطرف کند، خداوند اجر خواندن چهارصد آیه قرآن را در نامه عمل او ثبت می‌کند که ثواب قرائت هر حرف، ده حسنه است. منظور از راه فقط راه زمینی نیست؛ بلکه شامل معبر دریایی و پل ارتباط هوایی نیز می‌شود. مقصود از چیزی که آزار می‌کند، فقط موانع عبوری نیست؛ بلکه هرچه مایه اذیت عابران است و بعضی از مزایای سلامت یا نشاط جامعه را از بین می‌برد، مانند بوی زباله، دود کارخانه، آلودگی صوتی و سنگینی ترافیک مشمول سخن نغز آن حضرت می‌باشد و قداست رعایت اصول زیست‌محیطی همسان حرمت تلاوت متن مقدس دینی است.

از اینجا به قذارت (پلیدی) مقابل پی برده، معلوم می‌شود که اگر دولت یا ملتی عمداً به فضای سبز و سالم و نشاط‌آور نیندیشد، از آلاینده‌های آن پرهیز نکنند، منطقه زرین خداداد طبیعت را آلوده کنند یا در قبال آلوده کردن صاحبان کارگاه‌های سودجو، مهر بی‌مهری بر لب بزنند و خاموش شوند، مشمول قهر خدای قاهر می‌شوند و قعر دوزخ جایگاه آنان خواهد بود (جوادی آملی، ۱۳۹۲: ۸۵-۸۶).

از این روایت استفاده می‌شود که خواست شارع مقدس در تولید جنگ‌افزارها و یا هر شیء دیگر، عدم زیان، آسیب به محیط زیست است و از آنجا که سلاح‌های کشتار جمعی به محیط زیست آسیب می‌رسانند شارع مقدس با تولید و کار بست آن مخالف می‌باشد.

برخی دیگر با استفاده از تعالیم اسلام نتیجه می‌گیرند که انسان در قبال طبیعت و کل عالم مسئول است، پیش از آنکه حقی داشته باشد... در بینش اسلامی مسئولیت مقدم بر حقوق می‌باشد، آن هم مسئولیت در مقابل خدا، جهان و دیگر انسان‌ها... و این بینش اسلامی (عالم، عالم خدا است و ما در مقابل خدا مسئولیم، - وَلِلَّهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ فَأَيْنَمَا تُولُوا فَثَمَّ وَجْهَ اللَّهِ (بقره، ۱۱۵) به هر سو رو کنیم، آنجا روی به خداست موجب می‌شود که کل عالم به مثابه شخص باشد که در قبالش مسئولیم (پورمحمدی، ۱۳۸۷: ۲۹۶).

ج- ایجاد کشتار و تخریب گسترده و جبران ناپذیر بودن آن

یکی دیگر از مؤلفه‌های سلاح‌های کشتار جمعی کشتار و تخریب گسترده و جبران ناپذیر بودن آن است. مقام معظم رهبری در خصوص کشتار و تخریب می‌فرمایند: «ببینید چه می‌کنند با این مردم! اردوگاه آوارگان را بمباران می‌کنند؛ به توپ می‌بندند؛ خانه‌های مردم را ویران می‌کنند؛ مزارع مردم را خراب می‌کنند؛ ده‌ها نفر کودک و زن و مرد بی دفاع را به قتل می‌رسانند؛ به عنوان اینکه به دنبال مبارز فلسطینی می‌گردند!

دنیایی که چشم را بر این جنایت‌های وقیحانه می‌بندد، نمی‌تواند ادعا کند که طرفدار حقوق بشر است و نمی‌تواند امیدوار باشد که خواهد توانست با تروریسم روبه‌رشد در دنیا مقابله کند؛ این‌ها مشوق تروریسم‌اند» (آیت‌الله خامنه‌ای، بیانات، ۱۳۸۳/۰۷/۱۵).

معظم‌له در خصوص بازگشت ناپذیری می‌فرمایند آثار سلاح‌های کشتار جمعی علاوه بر نابودکنندگی (که قابل بازگشت نیست) نسل کنونی، نسل‌های آتی را نیز به مخاطره می‌اندازد.

«این قدرت‌ها (ی استکباری) توان هسته‌بی ضعیف شده را در جنگ ده، دوازده سال پیش که با عراق داشتند به کار بردند، در همین حوادث هم از آن استفاده کردند و در بعضی از مناطق دیگر دنیا هم این سلاح را به کار بردند که مایه قطع نسل و حرث شد؛ «یَهْلِكُ الْحَرْثُ وَالنَّسْلُ وَاللَّهُ لَا يَحِبُّ الْفُسَادَ»، که منطبق بر آیه قرآنی است. انسان‌ها را مقطوع‌النسل و زمین‌ها را ضایع کردند. سال‌های متمادی - خدا می‌داند - آثار مخرب آن اشعه مسموم‌کننده و نابودکننده را برای ملت‌ها و برای نسل‌های آینده باقی گذاشتند» (آیت‌الله خامنه‌ای، بیانات، ۱۳۸۳/۰۴/۰۱).

سلاح‌هایی که به محیط زیست آسیب وارد می‌آورند، نخست (در برخی از انواع) آثار تخریب به تدریج مشخص می‌شوند. دوماً وقتی تخریب صورت گرفت، ترمیم آن آسیب‌ها یا غیرممکن هستند و یا در بلندمدت صورت می‌پذیرد، به‌گونه‌ای که عملاً یک نسل قادر به برخورداری از محیط زیست (قبل آسیب) نیست.

«مشکل اساسی در باب مسائل محیط زیست این است که آثار تخریب با آسانی و به‌زودی ظاهر نمی‌شود؛ وقتی ظاهر شد، علاج آن آسیب‌ها و مشکل‌ها هم بعضاً بلندمدت و بعضاً ناممکن است» (آیت‌الله خامنه‌ای، بیانات، ۱۳۹۳/۱۲/۱۷).

مقام معظم رهبری (مدظله‌العالی) برگشت‌ناپذیری را مستند به آیه قرآن می‌کنند و فساد را به‌معنای نابودی می‌دانند.

«یک آیه دیگر درباره‌ی الدّالّخصام است، یعنی لجوج‌ترین، خبیث‌ترین، سرسخت‌ترین دشمنان که خصوصیاتش برایش ذکر می‌شود؛ یکی از خصوصیات این است: إِذَا تَوَلَّى سَعَى فِي الْأَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا وَيُهْلِكَ الْحَرْثَ وَالنَّسْلَ، حرث و نسل را از بین می‌برد، فاسد می‌کند؛ ... إهلاك حرث و إهلاك نسل؛ این را خدای متعال فساد می‌داند، بعد هم می‌فرماید: وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ الْفُسَادَ قضیه‌ی محیط زیست خیلی قضیه‌ی مهمی است ... بحران محیط زیست به همه‌ی بشر و به همه‌ی نسل‌ها آن وقت ضرر می‌زند» (آیت‌الله خامنه‌ای، بیانات، ۱۳۹۳/۱۲/۱۷).

از دو واژه «فساد» و «یهلک» که در آیه ۱۰۵ سوره بقره آمده است، می‌توان برای «جبران‌ناپذیری» بهره جست. در این آیه شریفه آمده است:

«وَإِذَا تَوَلَّى سَعَى فِي الْأَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا وَيُهْلِكَ الْحَرْثَ وَالنَّسْلَ وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ الْفُسَادَ» (بقره، ۱۰۵).
و چون برگردد [یا ریاستی یابد] کوشش می‌کند که در زمین فساد کند و کشت و نسل را نابود سازد و خداوند تباهکاری را دوست ندارد.

فساد در لغت به‌معنای تباهی است و راغب در کتاب مفردات آن را به خروج شیء از اعتدال معنی می‌کند و کلمه «هلک» به معنی مرگ و فنا می‌باشد (معلوف). راغب «هلک» را به معنای استحاله، فساد و مرگ می‌داند. علامه طباطبایی در تفسیر این آیه می‌فرماید: فساد و نابودی در زراعت و نسل آدمی به فساد در زمین خواهد انجامید؛ چراکه قوام نوع انسانی در بقای حیاتش به غذا و تولیدمثل است، اگر غذا نخورد می‌میرد و اگر تولیدمثل نکند، نسلش قطع می‌شود (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۲/ ۱۴۴) و خداوند فساد را دوست نمی‌دارد. بنابراین هدف از فساد که خداوند آن را دوست نمی‌دارد، فساد و هلاکت می‌باشد و در معنی هلاکت و فساد معنای برگشت‌ناپذیری نهفته است.

«مِنْ أَجْلِ ذَلِكَ كَتَبْنَا عَلَى بَنِي إِسْرَائِيلَ أَنَّهُ مَنْ قَتَلَ نَفْسًا بِغَيْرِ نَفْسٍ أَوْ فَسَادٍ فِي الْأَرْضِ فَكَأَنَّمَا قَتَلَ النَّاسَ جَمِيعًا وَمَنْ أَحْيَاهَا فَكَأَنَّمَا أَحْيَا النَّاسَ جَمِيعًا وَلَقَدْ جَاءَتْهُمْ رُسُلُنَا بِالْبَيِّنَاتِ ثُمَّ إِنَّ كَثِيرًا مِنْهُمْ بَعَدَ ذَلِكَ فِي الْأَرْضِ لَمُسْرِفُونَ» (مائده، ۳۲).

آیت‌الله مکارم شیرازی در تفسیر این آیه می‌گویند: «این آیه در حقیقت بحثی را که درباره قتل نفس بیان می‌کند و جزای افراد متجاوز را که به روی مسلمانان اسلحه می‌کشند و با تهدید به مرگ و حتی کشتن، اموال‌شان را به غارت می‌برند، با شدت هرچه بیشتر بیان می‌کند و می‌گوید: کیفر کسانی که با خدا و پیامبر به جنگ برمی‌خیزند و در روی زمین فساد می‌کنند، این است که یکی از چهار مجازات درباره آن‌ها اجرا شود: ۱. کشته شوند؛ ۲. به دار آویخته شوند؛ ۳. دست‌وپای آن‌ها به‌طور مخالف (دست راست با پای چپ) بریده شود؛ ۴. از زمینی که در آن زندگی می‌کنند، تبعید شوند».

دیدگاه‌های دیگر فقها

برخی فقهای معاصر برای استنباط حکم حرمت سلاح‌ها شیمیایی و میکروبی که جزء سلاح‌های کشتار جمعی هستند، از مفهوم «سم» استفاده کرده‌اند؛ چراکه در برخی روایات استفاده از سم بر علیه خصم مورد نهی اکید قرار گرفته است (صدر، ۱۴۲۰: ۲/۳۸۵).

در میان فقهای اهل سنت نیز دیدگاه غالب بر این است که هرگونه استفاده از سلاح‌های کشتار جمعی حرام است. این مطلب را می‌توان در عبارات متون فقهی و حتی سایر متون دینی علمای اهل سنت مشاهده کرد. در عموم متون فقهی و حقوقی کشورهای عربی ضمن بررسی احکام مختلف سلاح از جمله، تولید، تملک، کاربرد و ذخیره‌سازی حرمت استفاده از سلاح‌های کشتار جمعی یا همان «اسلحه الدمار الشامل» بیان شده است (آل‌شیخ، ۲۰۱۰: ۴۵-۱۰۳). همچنین در متون فقه مقارن نیز به این مطلب اشاره شده است. برای نمونه در کتاب الفقه المقارن آمده است:

«الإسلام لا يرضى أبداً وتحتاي ذريعه بالاضرار بالآخرين، و قد ورد هذا المعنى في الحديث المشهور: «لا ضرر» الوارد في كتب أهل السنّة و الشيعة عن رسول الله صلى الله عليه وآله (مسند أحمد، ۱/۳۱۳)، و يبيّن هذه الحقيقة و هي أنّ الإسلام يمنع من إنتاج شيء يضرّ بالفرد و المجتمع، و خاصّه فيما إذا أدى هذا الإنتاج إلى أضرار اجتماعيّة كبيرة أو سحق حقوق شريحه واسعة من المجتمع، من قبيل المنتجات التي تلوث البيئه، و تضرّ بحياه الحيوانات البريه و المائيّه و تخریب الغابات و تلويث البحار، أو إنتاج أسلحه الدمار الشامل» (مکارم شیرازی، ۱۳۹۰: ۲/۳۲۱).

همان‌گونه که از این عبارت به دست می‌آید، عموم قاعده لاضرر هرگونه ضرر به جامعه اسلامی از جمله ضرر ناشی از کاربرد سلاح‌های کشتار جمعی را شامل می‌شود. از این رو، در میان فرق مختلف اسلامی هیچ فقیهی نمی‌تواند از عمومات ادله شرعی، جواز استفاده از سلاح‌های کشتار جمعی را استفاده کند.

نتیجه‌گیری

از دیدگاه مقام معظم رهبری حضرت آیت‌الله خامنه‌ای (مدظله‌العالی) تولید، انباشت و کاربرد سلاح‌های کشتار جمعی حرام است. این نظر یک دیدگاه سیاسی غیرمبتنی بر مبانی دینی نیست، بلکه نظری می‌باشد که بر اساس اجتهاد در دین به دست آمده است و کاملاً منطبق بر مبانی دین اسلام می‌باشد. با توجه به جدید بودن اصطلاح «سلاح‌های کشتار جمعی» و نبود آن در منابع دینی، برای دستیابی به حکم آن، به سراغ مؤلفه‌های سلاح‌های کشتار جمعی رفته و چهار مؤلفه برای کشتار جمعی بودن سلاح استخراج شد. آن چهار مؤلفه عبارت‌اند از: ۱. جمع میان نظامیان و غیرنظامیان؛ ۲. تخریب محیط زیست؛ ۳. ایجاد کشتار و تخریب گسترده؛ ۴. جبران‌ناپذیر بودن آن. بررسی مؤلفه‌های مستحصه در منابع دینی این نتیجه را حاصل کرد که تمامی مؤلفه‌های مستحصه در منابع دینی (اعم از آیات قرآن کریم و روایات) وجود داشته و شریعت اسلام در خصوص آن‌ها سخن گفته است. شریعت اسلامی در هر چهار مؤلفه سلاح‌های کشتار جمعی را غیرمجاز دانسته با این توضیح که در بررسی تک‌تک مؤلفه‌های کشتار جمعی، دین اسلام استفاده از آن مؤلفه را مجاز نمی‌داند. از سویی دیگر سلاح‌های کشتار جمعی مؤلف از چهار مورد مذکور است. وقتی که هر چهار مؤلفه غیرمجاز باشند، کل نیز غیرمجاز خواهد بود. از این رو فتوای مقام معظم رهبری مبنی بر حرمت سلاح‌های کشتار جمعی مبتنی بر مبانی دینی و فتوایی اجتهادی از منابع اسلام است.

پی‌نوشت‌ها

- ۱- هاشمی محمد جواد (۱۳۹۷)، فصلنامه سیاست، دانشگاه تهران، دوره ۴۸، شماره ۳.
- ۲- مُحَمَّدُ بْنُ يَعْقُوبَ عَنْ عَلِيِّ بْنِ إِبْرَاهِيمَ عَنْ أَبِيهِ عَنِ الْقَاسِمِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنِ الْمُنْقَرِيِّ عَنْ حَفْصِ بْنِ غِيَاثٍ فِي حَدِيثٍ أَنَّهُ سَأَلَ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ عَ عَنِ النِّسَاءِ كَيْفَ سَقَطَتِ الْجِزْيَةُ عَنْهُنَّ وَرُفِعَتْ عَنْهُنَّ قَالَ فَقَالَ لِأَنَّ رَسُولَ اللَّهِ ص نَهَى عَنْ قَتْلِ النِّسَاءِ وَالْوَالِدَانِ فِي دَارِ الْحَرْبِ إِلَّا أَنْ يَقَاتِلْنَ فَإِنْ قَاتَلَتْ أَيْضاً فَأَمْسِكْ عَنْهَا مَا أَمْكَنْكَ وَ لَمْ تَخَفْ خَلْلاً فَلَمَّا نَهَى عَنْ قَتْلِهِمْ فِي دَارِ الْحَرْبِ كَانَ فِي دَارِ الْإِسْلَامِ أَوْلَى وَ لَوْ امْتَنَعَتْ أَنْ تُؤَدَّى الْجِزْيَةَ لَمْ يُمْكِنْ قَتْلُهَا فَلَمَّا لَمْ يُمْكِنْ قَتْلُهَا رُفِعَتْ الْجِزْيَةُ عَنْهَا وَ لَوْ امْتَنَعَ الرَّجَالُ أَنْ يُوَدُّوا الْجِزْيَةَ كَانُوا نَاقِضِينَ لِعَهْدِهِمْ وَ حَلَّتْ دِمَاؤُهُمْ وَ قَتْلُهُمْ لِأَنَّ قَتْلَ الرَّجَالِ مُبَاحٌ فِي دَارِ الشَّرْكِ وَ كَذَلِكَ الْمُقْعَدُ مِنَ أَهْلِ الدِّمَّةِ وَ الْأَعْمَى وَ الشَّيْخُ الْقَابِي وَ الْمَرْأَةُ وَ الْوَالِدَانُ فِي أَرْضِ الْحَرْبِ فَمِنْ أَجْلِ ذَلِكَ رُفِعَتْ عَنْهُمُ الْجِزْيَةُ.

منابع

فارسی

- قرآن کریم، ترجمه محمد مهدی فولادوند.
- نهج البلاغه، ترجمه فیض الاسلام.
- بیانات معظم رهبری حضرت امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی) قابل دسترسی در سایت: www.khamenei.ir
- بیانات معظم رهبری حضرت امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی) قابل دسترسی در سایت www.leader.ir
- احمد بن حنبل، (بی‌تا)، مسند احمد، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- اردبیلی، محمد علی. (۱۳۶۸). «کشتار جمعی»، مجله حقوقی. شماره یازدهم، پاییز و زمستان.
- آل‌شبیخ، عبدالوهاب بن حسن. (۲۰۱۰). احکام حیازه الاسلحه. الرياض: جامعه النایف العربیه.
- پورمحمدی، علی. (۱۳۸۷). مبانی فلسفی اخلاق زیست‌محیطی. تهران: مؤسسه فرهنگی حقوقی سینا.
- دانشگاه امام حسین (ع).
- جعفری، علی‌اکبر. (۱۳۸۸). «اتحاد آمریکا-اسرائیل و مبارزه با سلاح‌های کشتار جمعی در خاورمیانه». فصلنامه سیاست، شماره ۳، دوره ۳۹.
- جوادی‌آملی، عبدالله. (۱۳۹۲). اسلام و محیط زیست. قم: مرکز نشر اسرا.
- حرعالمی، محمدحسن. (۱۴۰۹). وسائل الشیعه. ۱۵ ج، قم: مؤسسه آل‌البیت.
- حکمت‌نیا، محمود. (۱۳۹۲). «سلاح‌های کشتار جمعی و مبانی فقهی حقوقی ممنوعیت استفاده از آن‌ها». فصلنامه حقوق اسلامی. شماره ۳۸، سال ۱۰، پاییز.
- حمیدالله، محمد. (۱۳۸۶). سلوک بین‌المللی دولت اسلامی. ترجمه سید مصطفی محقق داماد. تهران: مرکز نشر علوم انسانی.
- خاطری، شهریار. (۱۳۸۶). جنگ شیمیایی عراق علیه ایران به روایت اسناد سازمان ملل. انتشارات صریر.
- راغب‌اصفهان‌ی. (بی‌تا). المفردات فی غریب القرآن.
- رضائیان، مهرداد. (۱۳۸۳). حقوق بین‌الملل ناظر بر نحوه هدایت مخاصمات، مجموعه کنوانسیون‌های لاهه و برخی اسناد بین‌المللی دیگر، تهران: نشر سرسم.
- سیاه‌رستمی، هاجر. (۱۳۸۳). قواعد اساسی کنوانسیون‌های ژنو ۱۹۴۹ و پروتکل‌های الحاقی ۱۹۷۷. تهران: انتشارات سرسم.
- شریف‌لاهیجی، محمدبن‌علی. (۱۳۷۳). تفسیر شریف لاهیجی. تهران: دفتر نشر داد.
- شورای ملی تحقیقات آمریکا کمیته اثرات زمین نفوذ هسته‌ای و سایر سلاح‌ها (۱۳۸۹): اثرات سلاح‌های زمین نفوذ هسته‌ای و سایر سلاح‌ها. گروه مترجمان، تهران: دانشگاه امام حسین (ع).
- صدر، سیدمحمد. (۱۴۲۰). ماوراء الفقه. بیروت: دارالاضواء.
- طباطبایی، سیدمحمدحسین. (۱۳۷۴). المیزان فی تفسیر القرآن. قم: انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- طبرسی، ابوعلی فضل‌بن‌حسن. (۱۳۶۰). مجمع‌البیان فی تفسیر القرآن. تهران: انتشارات فراهانی.
- طوسی، نصیرالدین. (۱۳۸۱). الجوهر النضید فی شرح منطق التجرید. قم: منشورات بیدار.

- علیدوست، ابوالقاسم. (۱۳۹۱). «فقه تولید انباشت و کاربرد سلاح‌های نامتعارف با محوریت فقه امامیه»، فصلنامه حقوق اسلامی. شماره ۳۸، سال ۱۰.
- فاضل‌لنکرانی، محمدجواد. (۱۳۹۲). «تولید و استفاده از سلاح‌های کشتار جمعی از دیدگاه فقه اسلامی»، فصلنامه حقوق اسلامی. شماره ۳۹، سال ۱۰.
- کلینی، محمد. (۱۳۷۵). اصول کافی، ترجمه و تحقیق محمد باقر کمره‌ای. تهران: انتشارات اسوه.
- مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۴). بحار الانوار، ج ۷۵، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- معلوف، لویس. (۱۹۹۲). المنجد فی اللغه، ج ۳۳، بیروت: دارالمشرق.
- المکارم‌الشیرازی، ناصر. (۱۳۹۰). الفقه المقارن، قم: دار نشر امام علی.
- مکارم‌شیرازی، ناصر. (۱۳۷۵). تفسیر نمونه، ج ۲، چ ۲۸، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- هاشمی، محمدجواد. (۱۳۹۷). فصلنامه سیاست، دانشگاه تهران، دوره ۴۸، شماره ۳.

